

ПРИНЦИПИ, АСПЕКТИ ТА МЕТОДИ ЗІСТАВНОЇ ФОНЕТИЧНОЇ, ЛЕКСИЧНОЇ І ГРАМАТИЧНОЇ СЕМАНТИКИ

ОНОМАСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МІЖМОВНОГО ЗІСТАВЛЕННЯ

АРХАНГЕЛЬСЬКА А. М.

Університет імені Ф. Палацького в Оломоуці

Ідея В. фон Гумбольдта про “мовне світосприйняття”, розгорнута О. Лосєвим – “мова є системою розуміння, ... світорозуміння; мова і є світорозуміння”, стала основоположною у вивченні мовної картини світу як багатогранного феномена, що пов’язує мову з мисленням, з навколишнім світом, з культурно-етнічними реаліями, зі змістом складних мисленнєвих категорій, що знаходять своє вербальне втілення в кожній мові.

Спосіб відображення позамовного світу в свідомості людини та головним чином інтерпретація цієї реальності крізь призму мовних, культурних, національних особливостей стали об’єктом зацікавлення в численних працях вітчизняних та зарубіжних дослідників: Н. Арутюнової, Є. Бартмінського, А. Вежбицької, Г. Гачева, І. Голубовської, В. Жайворонка, В. Іванова, М. Кочергана, І. Казимир, В. Калько, В. Манакіна, Ж. Соколовської, В. Телії, О. Тищенко, Р. Токарського, В. Топорова, Т. Цив’ян, І. Чернишенко, О. Шмельова, О. Яковлевої та ін.

Ономасіологічний вектор вивчення мовної картини світу спрямований на з’ясування того, як думка (ідея) втілюється у словесну (вербальну) форму засобами конкретної мови і які закономірності чи хоча б імовірнісні тенденції в цьому процесі простежуються (Н. Арутюнова, В. Даниленко, Д. Жоржоліані, О. Лещак, Я. Матасова, І. Сидоряченко, О. Стригіна, І. Федорова). Саме системи різних позначень однієї речі дозволяють з’ясувати спільне та відмінне в її баченні (В. фон Гумбольдт) різними етнолінгвокультурними спільнотами.

Мовний знак, позначаючи певний об’єкт позамовної дійсності, завжди фіксує її певну інтерпретацію. Сукупність інтерпретацій дає змогу виявити систему знань, яка є елементом концептуальної картини світу й корелює з мовною картиною світу з погляду вербалізації цього знання.

Дослідники окремих фрагментів мовної картини світу рухаються як у напрямку відтворення, так і в напрямку створення фрагмента дійсності в мовному його втіленні (у першому випадку – в *семасіологічному* – від форми до змісту, у другому – в *ономасіологічному* – від змісту до форми мовного знака). Із семасіологічного погляду дослідника цікавлять пошуки спільного й відмінного (типологічного і генетичного) в семантиці слова як культурного феномена, з ономасіологічного – з’ясування того, як зміст корелює з формою на позначення цього змісту, адже і формі властиве культурне значення (як культурно-цивілізаційне, так і знаково-культурне). Поєднання в ономасіологічно спрямованому дослідженні семасіологічного й ономасіологічного векторів є виправданим: ономасіологічний аналіз передбачає

врахування результатів семасіологічного аналізу.

Саме так можна простежити, як об'єктивується фрагмент дійсності крізь призму власне мовних, національних, інтеркультурних, інтракультурних та інкультурних чинників, тобто процес становлення “внутрішньої форми мови” (В. фон Гумбольдт).

Запропонована у статті методика зіставного ономасіологічного аналізу містить такі вихідні дослідницькі тези та кроки. Зв'язок означального з означуваним неможливо простежити на рівні окремо взятого номінанта, тому основною операційною одиницею аналізу стануть ономасіологічні парадигми (ОП) – сукупності системно організованих різноструктурних мовних одиниць на позначення спільного денотата, об'єднаних спільною ідеєю. На матеріалі цих парадигм установлюється семантичний обсяг поняття (основне номінативне значення + суміщені семантичні ознаки, що супроводжують поняття в кожній з мов) з використанням дефініційного методу в поєднанні з компонентним аналізом і компонентним синтезом.

Установивши семантичний зміст поняття в кожній мові, рухаємося в напрямку пошуку закономірностей вибору форми на позначення цього змісту в кожній з мов. Кожен номінат має незліченну кількість ознак, і встановити в кожному конкретному випадку, яка з них ляже в основу іменування, неможливо. Свобода вибору ознаки обмежена, однак закономірним є не кінцевий результат номінації, а ряд, у межах якого номінація здійснюється (Ю. Степанов). Кожне абстрактне поняття викликає до життя уявлення не про один конкретний предмет, а про цілу низку різноманітних предметів; це уявлення об'єднує властивості, репрезентовані кожним із цих предметів (А. Залізняк). На матеріалі таких рядів, що об'єднуються у *протомотиваційні сфери* та моделі, з використанням аплікативного методу простежуються тенденції у виборі конкретних мотиваторів (мотиваційні доміанти) в процесі вербалізації певного фрагмента позамовної дійсності (мотиваційний аналіз). За характером таке зіставлення є двостороннім (за Р. Штернеманном), *tertium comparationis* – це мотив номінації як типове уявлення в сукупності тих елементарних ознак, що їх очікують зустріти в певного класу об'єктів, спроектований, з одного боку, на семантичний обсяг поняття, з другого, – на процес і способи його об'єктивації. Так простежуватимемо шлях, яким (за Г. Фреге) номінатор приходиться до імені.

Запропонована модель аналізу дасть змогу виявити кількісні параметри мовного структурування певної системи номінантів; зіставити номінаційну активність окремих способів номінації та протимотиваційних сфер і моделей у межах ОП у процесі мовної об'єктивації певної ознаки; виокремити мовні та позамовні чинники, що визначають номінацію-вибір; інтерпретувати міжмовні кореляції. Об'єктом дослідження у статті стануть маскулінізми на позначення еталона чоловічої зовнішності – *чоловіка гарного* – в українській і чеській мовах.

Уявлення про зовнішність чоловіка системно й фрагментарно вивчалось на матеріалі різних мов, зокрема й у зіставному аспекті (В. Богуславський, Н. Арутюнова, Ю. Мещерякова, І. Окуньова, Г. Садрієва, Н. Погребна, Н. Летуновська та ін.). Представлена у статті модель аналізу апробовувалася нами у внутрішньомовному зіставленні вербального вираження корелятивних

оцінно протилежних характеристик чоловіка [1, с. 423–432; 2, с. 11–21].

У лінгвокультурній свідомості кожного народу існує система стійких стереотипізованих уявлень про еталон та анти-еталон зовнішності чоловіка. Саме чоловікам атлетичної тілобудови (а зразком чоловічої зовнішності ще з часів античності став Аполлон) приписують силу, мужність, сміливість, впевненість, енергійність, ініціативність як еталонні маскуліні характеристики. Стереотипізація як своєрідний алгоритм уявлення про зовнішність чоловіка (жінки), формується у процесі складної взаємодії об'єкта, суб'єкта, культури (у нашому випадку маскуліної, за Г. Хофстеде) та мови (за типологією Є. Бартмінського та Й. Панасюка, йдеться про стереотип-зразок – *такий, як має бути*).

У свідомості кожного народу така стереотипізація зумовлена взаємодією категоріальних ознак маскуліності (дескриптивних, аскриптивних, прескриптивних) у проекції на культурну традицію. Стереотип маскуліності в мові – це спрощене, схематичне, узагальнене зображення осіб чоловічої статі через прототипи – поєднання істотних особливостей, які повинен мати кожен типовий представник, що належить до певного класу (типу); сам він не є типовим представником класу і включається до нього на підставі “родинної подібності”. Такий ідеалізований оцінний прототип формує еталон (ідеал) маскуліності, найкращий зразок представника цього класу об'єктів.

Еталони зовнішності можуть бути змінними не лише в часі (відомо, що еталон зовнішності чоловіка є більш стабільним, порівняно з жіночим), але й різнитися в різних культурах. І. Окуньова виявила, що в чоловічій красі англійська мова підкреслює величність і поважність, натомість російська мова віддає перевагу міцній будові тіла [5, с. 5].

У слов'янських мовах (українській та чеській зокрема) еталонні уявлення про зразок чоловічої краси сформувалися значною мірою під впливом архаїчних семіотичних протиставлень (*верх – низ, активне – пасивне, прямий – кривий, сила – слабкість, світло – темрява, правий – лівий* тощо), та міфопоетичної традиції: усної народної творчості, казок та легенд, де ідеалом чоловічої краси виступає богатир (*švarný sokol*) – велетень, кремез, що визначається надзвичайною силою, міцною поставою і відвагою. Зовнішність чоловіка, передусім міцна будова тіла, домінує і в уявленні про еталон українця: *козак* ‘молодецький, ставний парубок’ та чеха: *chlap* ‘muž, zpravidla vyspělý a silný; mužský řádný, zdatný, statečný, spolehlivý’.

На перший погляд, ідеали чоловічої і жіночої краси мали б бути культурно сумірними. Насправді ж, для жінки краса – передусім гарне обличчя (та тонкий стан); вона красуня – і це норма (укр. *гарна як весна, як рожса, маківка, маків цвіт, як ягідка*, чес. *krásná jako kvítí, jako luční kytká, jako kapka rosy*), для чоловіка важливо бути високим, статним, міцним, а от бути красунчиком – це вихід за межі соціально схвальної світоглядної норми, і не лише в українській та чеській лінгвокультурі. Чоловіка *гарного* ідентифікують передусім за великим зростом та кремезною поставою, натомість жінку *вродливу* – за гарним обличчям і тонким гнучким станом.

Ономасіологічна парадигма на позначення еталона чоловічої краси –

чоловіка гарного – в українській мові містить 27 одиниць: *аполлон*, *атлет*, *богатыр*, *велет*, *велетень*, *геркулес*, *гігант*, *дужак* діал., *дужень* розм., *здоров'яга* розм., *здоров'як* розм., *здоровань* розм., *здоровило* розм., *здоровко* розм., *козак*, *креміль*, *крем'язень* розм., *кремез*, *креміль*, *молодець* поет., *моцак* розм., *рідко*, *моцар* розм., *окоренок*, *оцупок*, *силак* розм., *силань* розм., *силач*, *сокіл* перен., поет.

У чеській таку парадигму становлять 37 одиниць: *atlet*, *bersekr*, *bohатыř*, *čahoun* (*čaganek*), *gigant*, *habán* об. expr., *hercules*, *hranáč* expr., *hromotluk*, *chalp jako hora*, *chlap* expr., *chlapík* (*chlapák*), *jinak*, *kabrňák* об. expr., *kolohnát* expr., *kolos*, *kosák* expr., *kyklop*, *kyrysník* přen. expr., *lamželezo* expr., *lancoch* (*lancouch*) zast. об. expr., *macek* expr., *obr*, *ouřezek*, *ozrut*, *paďoch* expr., *pařizek* (*pořizek*), *pasák*, *ramenáč*, *samson*, *silák*, *suk*, *sukovec*, *svalovec*, *úborek* expr., *valibuk* expr., *velikán*.

Дефініційний аналіз виявив таку систему ознак, що становлять в українській мові обсяг поняття “чоловік гарний”: *ставний*, *поставний*; *атлетичний*; *пропорційна будова тіла*; *міцна будова тіла*; *високий зріст*; *здоровий на вигляд*; *дужий*; *сильний* + суміщені семантичні ознаки *твердий* *вольовий* *характер*, *відвага*, *завзяття*, *хоробрість*, *смільвість*, *працьовитість*. У чеській такими ознаками є (*надзвичайно*) *фізично сильний*, *кремезний*, *поставний*, *могутній*, *міцний*, *плечистий*, *стрункий* + суміщені семантичні ознаки *рішучий*, *мужній*, *суворий*, *відважний*, *надійний*, *вайлуватий*. Ці ознаки вербально ототожнюються через асоціативний зв'язок із такими позамовними сферами.

Антропна предметна – чоловік гарний – людина як уособлення еталонних ознак (назви богів, напівбогів, героїв античної міфології, що в апелювативізованому значенні стали інтеркультурними константами чоловічої краси в усіх європейських лінгвокультурах): укр. *аполлон* ‘ідеал чоловічої краси’ (*Аполлон* у давньогрецькій та давньоримській міфології – бог Сонця, мудрості, покровитель мистецтв, засновник міст); укр. *геркулес*, чес. *hercules* ‘людина великої фізичної сили та атлетичної будови тіла; силач’ (*Геркулес* – давньогрецький герой, який вирізнявся надзвичайною фізичною силою), укр. *гігант*, чес. *gigant* ‘велика на зріст людина; велетень’ (*гігант* міф. близький до богів рід велетнів, синів Землі, який боги винищили); чес. *samson* ‘silný, statný člověk’ (*Samson* – postava Hekula, využívající obrovskou sílu v boji s nepřáteli a vítězí v hrdinských soubojích, které by byly pro obyčejného člověka nemožné), *kyklop* ‘silák, obr’ (jeden ze tří obrů s jediným okem uprostřed čela, znalých kovářské a stavitelské práce), *kolos* ‘člověk neobyčejné velikosti’ (‘bronzová socha starověkého řeckého boha Hélie postavená u přístavu na ostrově Rhodos).

Слов'янським ареальним символом чоловічої краси і молодечтва став Сокіл, що в національній лінгвокультурній свідомості носіїв, зокрема й української мови, стійко асоціюється з чоловічою красою: *сокіл* ‘юнак або чоловік, що відрізняється красою, смільвістю, молодечтвом’ (*Сокіл* – Першобог та Першоптах Світу, птиця-тотем у найдавніших українців; у нього, за легендою, перевтілювався бог Род). Індекс мотиваційної актуалізованості (ІМА) цієї сфери приблизно рівнозначний (укр. мова – 4 (одиниці), чес. – 5).

Зв'язок мотивації маскулінізмів з міфопоетичною традицією (чоловік – це борець зі злом; богатир, здатний здолати зло) простежується в укр. *велетень*, чес. *velikán* 'чоловік, що вирізняється з-поміж інших дуже великим зростом і могутньою силою (*велетень* у народних повір'ях та легендах – величезна на зріст людина); укр. *богатир*, чес. *bohатыř* 'дужа, кремезна, працьовита, відважна людина' (*богатир* – оспіваний у народній творчості герой, хоробрий воїн, велетень з надзвичайною силою та відвагою); чес. *junak* 'ztepilý statný mladý muž' (*bohатыř*, *hrdina lidových zpěvů jehoslovanských*), *obr* 'člověk velmi vysoké a silné postavy' (pohádková bytost neobyčejné výšky a síly), *bersekr* 'silák' (nordický bájeslovný bojovník) (ІМА: укр. мова – 2, чес. – 5.) – чоловік гарний – людина за родом занять, що є уособленням еталонних ознак чоловічості. Тут актуалізованими виявилися сфера спортивних занять: укр. *атлет*, чес. *atlet* 'про людину великої фізичної сили і міцної будови тіла' (*атлет* – спортсмен, який займається силовими вправами); військова сфера: укр. *козак* 'молодецький, ставний парубок' (козак – представник військового стану, воїн-найманець), чес. *kyrysník* 'člověk silný, velké, rozložené postavy' (*jízdní vojin obrněný kyrysem*), *lanchoch* 'velký člověk, kolohnát' (pěší žoldnér v 15–17 st.), у чеській мові мотиваційно активно виявилася сфера назв професій та роду занять: чес. *habán* 'člověk mohutné postavy, dlouhán, čahoun' (příslušník německých povokřtěnců na jižní Moravě, kde se zabývali hlavně hrnčířstvím; byli velké postavy); *pasák* 'silný, statný člověk' (kdo pase dobytek), *kolohnát* 'velký a hranatý člověk, hromotluk' (kolář), також *chlap*, *chlapík*, *chlapák*). ІМА: укр. мова – 2, чеська – 9).

Антропна ознакова сфера вербального ототожнення позамовного змісту 'чоловік гарний' представлена в мовах як сумірними, так і відмінними ознаками: вік молодий (який властивий молодості): *молодець* 'статна здорова людина міцного складу, бравого вигляду'...; параметричні ознаки укр. здоровий (розм. великий): *здоровило* розм., *здоровань* розм. 'чоловік, що відзначається силою, міцною будовою і високим зростом', чес. *ozrut* 'obr' (ze sl. ozora (pův. ozírat někoho); фізіологічні ознаки: стан здоров'я – укр. *здоров'яга*, *здоров'як*, *здоровко* розм. 'здорова, міцна, перев. висока на зріст людина'; кремезний (міцної будови тіла; широкоплечий): *кремез*, *крем'язень* розм. 'міцний, здоровий, широкоплечий чоловік'; мускулястий – чес. *svalovec* 'svalnatý člověk), плечистий – чес. *ramenáč* 'ramenatý člověk', ширококостий – чес. *hranáč* 'člověk velké kostnaté postavy, ramenatý člověk'; фізичні – сила: укр. *силач*, *силак*, *силань* 'чоловік великої фізичної сили', чес. *silák*, *lamželzo*, *valibuk*, *hromotluk* 'člověk vynikající fyzickou silou'; дужий (який має велику фізичну силу; сильний): *дужак*, *дужень* розм. 'кремез, силач'; міцний (фізично витривалий, сильний, дужий): *моцар* розм., *моцак* розм. 'силач'; хватка – чес. *čahouh* (*čaganek*) 'vydatný člověk, dlouhán' (od sahati, šahati), спритність чес. *pad'och* 'statný, silný člověk' (padný – 'schopný prudce, tezce dopadnout; razený') (ІМА укр. мова – 12, чес. – 10).

Неантропна предметна сфера представлена назвами неживих об'єктів, яким властива інтегральна ознака 'твердий, міцний': назви мінералів: *кремінь* (твердий мінерал, який використовувався в давнину для добування вогню):

кремінь ‘про міцну здоров’ям людину’; назви частин дерева (*дерево*) в давніх індоєвропейців пов’язане з найголовнішим чоловічим божеством – Світовим деревом. Дерево, спрямоване *вгору, до неба*, було символом чоловічості, символізувало божественний фалос; міцність, твердість дерева вчені етимологічно проєктують на прикметник *здоровий* – букв. ‘з хорошого дерева, міцний, як дерево, здоровий і сильний’.

За В. В. Колесовим, російські побажальні формули *Здорово! Здравствуй!* утворилися з побажання бути міцним, як дерево [4, с. 326]. Такими частинами дерева стали в укр. мові *оцупок* (обрізана колода) та *окоренок* (частина стовбура від кореня до гілок), у чес. – *suk, sukovec* ‘člověk zdravý, neústupný, neúmluvný’, *pařízek (pořízek), ouřezek*.

Очевидно, що актуалізованість семи ‘широкий, міцний’ сприяла частковому відхиленню від одного з еталонних уявлень про чоловічу красу – хоч і невисокий, але міцний – *окоренок, оцупок, pařízek (pořízek), ouřezek* ‘невисокий, але міцної будови; кремезний чоловік’; назви артефактів – невисоких, але міцних предметів: чес. ‘*úbořek* ‘statný a zavalitý muž’ (від *džebra* – великий цебр); високих об’єктів: чес. *chlap jako hora*. Назви *живих об’єктів*: назви тварин, які в лінгвокультурі асоціюються з чоловічою силою (лише в чес. мові: *kabrňak* (великий карп), *kosák* (шпак), *macek* (великий важкий кіт, заєць, кріль, ведмідь) ‘*velký, vyspělý, zdatný, dovedný člověk*’) (ІМА: укр. – 3, чес. – 9).

У системі вербальної реалізації еталонних уявлень про красу чоловіка переважають *антропні сфери* мовного ототожнення (назви богів, героїв, чоловічих родів занять) над *неантропними* (предмети, тверді та міцні; зооніми; символічні назви; ознаки, суттєві для еталонних уявлень про чоловічу красу). В обох мовах спостережено корелятивність і лакунарність, відмінності в мотиваційній активності окремих сфер (ІМА), у комплексі й комбінаціях мотиваційних ознак номінації, в типах номінації (в українській мові словотвірна номінація переважає над семантичною, у чеській – навпаки, проте тут маємо факти композитної номінації, які не спостережено в українській мові тощо). Такі міжмовні кореляції, виявлені з використанням запропонованої моделі ономазіологічного аналізу, збіги, відмінності, лакуни й засоби їх компенсації далі можуть бути пояснені з використанням лінгвокультурологічного аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архангельская А. М. Красавец-мужчина в чешской языковой картине мира / А. М. Архангельская // Грани слова. К 65-летию проф. В. М. Мокиенко. – М. : ООО “Изд-во ЭЛПИС”, 2005. – С. 423-432.
2. Архангельська А. М. Еталон та анти-еталон зовнішності чоловіка у дзеркалі української мови / А. М. Архангельська // Актуальні питання мовознавства. – Вип. XVIII. – Рівне : РДГУ, 2010. – С. 11–21.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. І. Т. Бусел. – Ірпінь : ВТ “Перун”, 2001. – 1440 с.
4. Колесов В. В. Древняя Русь : наследие в слове. Мир человека / Владимир Викторович Колесов. – СПб. : Филос. ф-т. СПбГУ, 2000. – 326 с.

5. Окунева И. О. Концепт “красота” в русском и английском языках : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.20 “Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / И. О. Окунева – М., 2009. – 24 с.
6. Словник української мови : в 11-ти т. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
7. Slovník spisovného jazyka českého : v 8 d. – Praha : Academia, 1989. – D. 1–8.

ДІЄСЛОВА З РЕФЛЕКСИВНИМ КОМПЛЕКСОМ В ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВАХ ТА ЇХ ВІДПОВІДНИКИ В НЕІНДОЄВРОПЕЙСЬКОМУ АРЕАЛІ

БАСИРОВ Ш. Р.

Донецький національний університет

Системно-функціональне зіставлення мов незалежно від їх генетичної і типологічної належності, яке використовує як підставу для порівняння релевантні закономірності системи, відкриває широкі можливості для поглибленого вивчення внутрішньомовних явищ і міжмовних зв'язків, а також для подальшого розвитку зіставно-типологічного дослідження мов.

Пропонована робота присвячена вивченню типології дієслів із рефлексивним комплексом (ДРК), тобто складним формантом, до складу якого як конститутивний належить рефлексивний елемент (РЕ). ДРК визначаються як дієслова, що утворюються шляхом одночасного приєднання до твірної основи (ТО) на одному дериваційному кроці всіх складників рефлексивного комплексу (РК), а саме: РЕ і префікса (див. приклад (1), РЕ і суфікса або префікса, суфікса і РЕ в їх різних комбінаціях. Пор.: (1) укр. *спати* → відіспатися ‘довго спати, відновлюючи сили після перевтоми, недосипання і т.ін.’; аналогічно: рос. *спать* → выспаться; білор. *спаць* → выспацца; польськ. *spać* → naspać/odespać (розм.)/wyspać się (розм.); с.-хорв. *спавати* → наспавати се; болг. *спя* → наспя/отспя се; чеськ. *spati* → vyspati/dospati se; словацьк. *spať* → vyspať sa; лит. *miegoti* → atsimiegoti/išsimiegoti; лат. *gulēt* → izgulēties; нім. *schlafen* → sich ausschlafen.

Для зіставно-типологічного опису залучаються 25 мов, які належать до індоєвропейської сім'ї й утворюють у ній германську, слов'янську, балтійську, романську, грецьку групи, а також близько 40 мов, що належать до сім'ї неіндоєвропейських мов (тюркські, монгольські, тунгусо-маньчжурські, іберійсько-кавказькі, фіно-угорські, іранські, палеоазіатські, тайські, австронезійські мови).

Зіставно-типологічна характеристика ДРК в індоєвропейських мовах дала змогу встановити ознаки типологічної схожості зіставляваних мов. Типологічними чинниками пояснюється наявність у системі ДРК певних семантичних типів і груп (див. рис. 1).

Загальні закономірності при формуванні семантики ДРК реалізуються через схожі співвідношення твірної основи і похідного рефлексивного деривата, виявляються в подібному наборі лексико-семантичних груп твірних дієслівних, іменникових і прикметникових основ, які беруть участь у процесі творення цих ДРК.